

ПОЗЕМЕЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЗА ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ у X — XIII ст.

Дослідження еволюції того чи іншого юридичного інституту в історико-правовому аспекті надає йому особливої значимості, так як ті чи інші юридичні норми мають глибоке історичне коріння, і зміни сутності права, його соціальної природи залежать у кінцевому рахунку від реальних конкретно-історичних умов.

Правові інститути не можуть суттєво відрізнитися від досягнутого рівня матеріального виробництва. Л.С. Явич підкреслював, що взаємодія між економікою та правом — це взаємодія історично нерівних сил, так як економічний рух в остаточному рахунку виявляється вирішальним і визначає право, як будь-який зміст визначає свою форму [1].

Слід звернути особливу увагу на те, що поняття форми права знаходиться у тісному зв'язку з поняттям джерело права. Щоб зрозуміти природу діючого права, нам необхідно визначити простір між джерелом права і його формами, тобто дослідити шлях, яким ішла свідомість людини до розуміння природи права. “Момент зародження потреби порядку (а звідси потреби в праві) співпадає з тим часом, коли свідомість відколює людину від предметного світу і ставить її поряд з іншими людьми. Розширення дії права наочно виражене у переході від особистої сфери потреб та інтересів до інтересів сім'ї, роду, общини, а потім і держави” [2].

Першим і основним джерелом права є звичай як творча сила народу, і звичаєве право як продукт цієї сили.

В основі виникнення звичаєвого права лежить загальнонародне переконання в необхідності діяти лише так і не інакше, тобто “у свідомості народу виникає деяка загальна юридична норма, яка визначає характер дій окремих осіб і споглядає звичаєве право. Сила, що створює звичай, є відповідно народною свідомістю, якій природньо відповідає народне (національне) право” [3].

* Старший викладач кафедри загальноправових дисциплін і міжнародного права економіко-правового факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова.

Питання про розмежування понять “звичай” і “звичаєве право” як у XIX столітті, відколи по суті почалася його наукова розробка, так і сьогодні, викликає численні суперечки. В теоретичному плані вони стосуються проблеми виникнення звичаєвого права, його еволюції, в практичному — можливості його використання у судовій та адміністративній практиці.

Дослідження даної проблеми досить складне ще й тому, що, як правильно відзначають З.М.Черніловський і А.Г.Кузьмін, історики і юристи не досить ідентично розуміють природу звичаєвого права [4].

Але коли ж виникає звичаєве право? З цього приводу існують різні точки зору, але усі вони ґрунтуються перш за все на вивченні давньої історії України.

П.О.Єфіменко, Г.Б.Гальперін, розглядаючи військову демократію як стадію у процесі виникнення держави у східних слов'ян, вважали, що саме в цей період були створені перші “державні об'єднання”, і, відповідно, у цей час і виникає звичаєве право [5].

В.В.Мавродін також дотримується думки про існування звичаєвого права ще до виникнення державного об'єднання — Київська Русь, відзначаючи, що уже “в племінних княженнях існувало і звичаєве право, яке передувало закону ... Можливо, вже тоді закладалися основи “Закону Руського”, про який говорять договори Русі з Візантією” [6].

Р.Л.Хачатуров досить справедливо підкреслював необхідність відрізнити “правовий звичай, тобто звичай, виконання якого у необхідних випадках (при порушенні) забезпечується силою держави від звичаю родового ладу, виконання якого забезпечується без примусу в силу авторитету самого звичаю. Відмінність полягає у тому, що санкціонуючи звичаєву норму, держава перетворює її в правову норму, а звичай — у правовий звичай” [7].

Іншими словами, держава є зовнішнім органом для вираження загальної волі народу шляхом законодавчої діяльності. Але діяльність держави, у порівнянні зі звичаєм, носить більш формальний характер, оскільки законодавець, не маючи своєї особливої правової свідомості, використовує народну. “Будь-яке право є національним і справжнє його джерело одне — народне переконання” [8].

У період становлення Київської Русі творцем норм звичаєвого права був народ, суспільство своїм схваленням надавало сили рішенням, яке потім ставало звичаєм, законом. Сила юридичного

звичаю корінилася у народній свідомості, що саме так потрібно чинити. Норми звичаєвого права, поряд з іншими обставинами, визначали характер народу, його менталітет.

Збіг термінів закон і звичай не випадковий і історично обгрунтований. Цікавий у цьому розумінні підхід С.С.Бобчева до розуміння цих термінів. Народ і досі продовжує дотримуватися своєї давньої термінології, використовуючи “закон” як синонім “звичаю” і цим немов підкреслює свої вимоги законодавцю: “ти повинен творити для мене закони, які повністю збігаються з моїм світобаченням, з моїм звичаєм” [9].

В. Сергієвич вважав, що слово “закон” і слово “покон”, позначаючи в однаковій мірі звичай, походять від слова “кон”, яке означає початок, а разом з тим обмеження, рамки і деяке визначене місце у певних межах. Цікаво, що слово *lex* у середньовічних германських пам’ятках вживалося не в тому значенні, яке воно мало у Римі. В середньовічній латині воно означало не лише закон, але і звичай [10].

Він також звертав увагу на те, що Нестор, наш перший літописець, в “Повести временных лет” згадує не лише “закони батьків”, але і “звичаї батьків”. Слова “закон”, “звичай” є взаємозамінними.

Перекази, які йдуть від батьків, він без розрізнення називає то “звичаєм”, то “законом” [11].

Саме слово “закон”, яке вірогідно спершу визначало звичаєве право, відоме, крім російської, болгарській, сербохорватській, чеській і польській мовам [12].

Таким чином, якщо ми підходимо до дослідження звичаєвого права з історичної точки зору, то повинні визнати, що ще у VIII — IX ст. у середньому Подніпров’ї норми звичаєвого права були призначені для регулювання всієї сукупності соціально-економічних і правових відносин. Саме тоді, на думку М.Б.Свердлова, відбулась уніфікація близьких за складом і соціальною природою норм права племен в Закон Руський, юрисдикція якого розповсюджувалась на територію південного державного об’єднання східних слов’ян з центром у Києві [13].

З юридичної точки зору звичаєве право — це сукупність норм, утворена шляхом санкціонування звичаїв державою.

Знайти межу, де закінчується звичаєве право (і чи закінчується воно взагалі) і де починається “закон”, дуже важко, тому що державна влада ще досить довго змушена визнавати старий звичай, так

як він все ще продовжує відповідати інтересам народу, завжди відповідає його потребам, охороняє ті суспільні відносини, які найбільш притаманні для даного часу, а шляхом законодавчої діяльності цього не завжди можна досягти.

Слід погодитися з думкою Р.Л. Хачатурова, який справедливо вважає, що важливіше питання, за яким вчені можуть визначити характер суспільного ладу Київської Русі, прослідкувати еволюцію норм звичаєвого права в закон, це питання про землеволодіння [14].

Історія звичаєвого права органічно пов’язана з найбільш важливим соціальним і господарським інститутом — сільською общиною. Дослідження сільської общини і звичаєвого права не є паралельним в історичному і правовому аспекті, а у їх взаємозв’язку, тобто в історико-правовому, виводить нас на ще одну проблему — історію власності.

Розвиваючись з суспільством поземельна власність у свою чергу стає умовою історичного прогресу.

Для визначення природньо-історичних умов виникнення земельної власності в Україні необхідно насамперед звернутися до вивчення первинних форм поземельних відносин східних слов’ян, у яких поземельні відносини дуже довго регулювались нормами звичаєвого права і пов’язано це було з тим, що земля у них знаходилася в колективному володінні, сімейних, а потім територіальних общин, а в таких групах, як підкреслює Г.С. Мен, “звичай повільно підлягає руйнуючій дії індивідуалізму і є більш стійким” [15].

На жаль, початковий етап виникнення і розвитку земельної власності на території України не піддається дослідженню, тому що практично немає письмових пам’яток. Однак до часу створення Київської Русі письмові джерела свідчать про існування земельної власності як економічного і юридичного явища в історичному процесі розвитку суспільства.

Д. Дорошенко у “Нарисі історії України” писав, що Україна у X-XIII ст. представляла типову картину феодальних відносин: у нас була земельна власність, як економічна основа, і натуральне господарство як господарська форма” [16].

Здавалося б, оспорювати це твердження досить важко, однак довготривала відсутність в Україні поняття “права власності на землю” не лише гальмувала створення цивільно-правових актів, але і призвела до необхідності по-новому осмислити сутність природи виникнення власності на землю.

Досліджуючи різноманітні аспекти даної проблеми у даній статті ми зупинилися на розгляді двох, на наш погляд, найбільш важливих питаннях.

По-перше, це питання про сутність, виникнення і еволюцію общинного землеволодіння, і це особливо важливо у зв'язку з тим, що у XIX ст. історики державного права взагалі не досліджували дану проблему, оскільки сільська община як інститут існувала поза законодавчим визнанням, а у XX ст. і до цього часу це питання хвилює як правило не юристів, а істориків.

По-друге, звернути особливу увагу на той факт, що у давні часи (а практично до розповсюдження на Україні у 1840-1842 рр. Зводу Законів Російської імперії, у якому вперше подається визначення поняття власності) [17] у праві східних слов'ян поняття володіння і власність зливались.

Що стосується питання про общинне землеволодіння, то, насамперед, необхідно розмежувати два поняття “загальна власність” і “общинна”.

З'ясувати це можна лише досліджуючи джерела давнього українського права і насамперед “Руську Правду” та інші джерела.

Право власності — це право індивідуальне і воно не допускає права власності на цю річ іншої особи — (*duorum vel plurium in solidum dominium esse non potest*).

Але у деяких випадках одна річ належить не одному власнику, а декільком одночасно (*communio*), у сучасному цивільному праві у таких випадках говорять про право спільної власності [18].

На думку М. Товстоліса спільна власність, за українським звичаєвим правом, “має характер часткової організації. Кожен власник є представником ідеальної частини цілого, якщо ж хто-небудь із співвласників забирав свою ідеальну частину, то за звичаєвим правом кожному з тих, хто залишився співвласником належить право переважної купівлі” [19].

Іншими словами, кожен із членів сімейної общини мав право власності лише на ідеальну частину землі, право ж користування належало всім однаково.

Разом з тим, давнє право не схвалювало інституту спільної власності і робило все можливе, щоб полегшити вихід з неї шляхом розподілу [20].

При існуванні сімейної общини право власності окремих її членів

було прихованим: воно зовнішньо проявлялось лише при відчуженні землі. Можливо, що спершу земля не була предметом відчуження. Вона складала основу сім'ї, що володіла нею, і продавати її — означало б підірвати цю основу.

А. Енгельман підкреслював, що передача права власності здійснювалася символічно, “так як абстраговані поняття не були притаманні тій віддаленій епосі”. Звичайно, частина землі *pars pro toto*, передавалася під час урочистого обряду в присутності родичів та сторонніх людей, які були свідками угоди. Спочатку угоди укладались словесно, потім стали записувати як зміст самої угоди так і імена свідків [21].

Сімейні общини як одна з перших форм общинної організації, на думку Г.Ф. Блюменфельда, проіснували до XVII століття (в Україні практично до XX століття, про що свідчать історичні джерела), могли складатися не лише з родичів, але й “із осіб сторонніх одна одній, які домовились жити разом в одному дворі” [22].

Спільна власність сім'ї була основною догмою селянської правової свідомості. Це виявляється перш за все у нормах звичаєвого права, що регулюють спадкові відносини.

Руська Правда містить ряд вказівок про спільну власність на майно і перш за все на землю, що переходить у спадок. “Если кто умирал, разделить детям своим, на том же стояти: паки ли без ряду умрет, то всем детям, а на самого часть дати по душе” [23]. Іншими словами, той хто помирав без заповіту, його майно розподілялося поміж усіма дітьми.

Разом з тим, виходячи з аналізу статей Руської Правди, важко зробити висновок про те, що ж конкретно являв собою інститут спільної власності на землю.

Спираючись на дослідження звичаєвого права, К. Аксаков прийшов до висновку про те, що суспільні відносини у слов'ян ще до виникнення Київської Русі створювалися не за родовим, а за общинним принципом, а у приватноправовому побуті фігурувала сім'я, яка створювалася не стільки за фізичним, скільки за економічним началом, у вигляді артілі [24].

Як справедливо помітив І.Г. Оршанський, “праця — це єдине джерело, з якого виникають для людини визначені, які охороняються звичаєвим правом користування різного роду майнові вигоди. Землеробство за своєю суттю не може бути успішним без участі багатьох осіб, а звідси звичайно ж висновок: добути цією працею скла-

дає спільну приналежність усіх співучасників робіт, якими звичайно були члени однієї сім'ї"[25].

Такий стан речей зберігався майже до кінця XIX століття, а, можливо і довше.

Вивчаючи сімейно-майнові відносини селян східної України з метою збору матеріалу по звичаєвому праву, М. Ганенко звернула увагу на те, що з часів Київської Русі ці відносини мало в чому змінилися. Сім'я селянина — це робоча асоціація "прибутки з польового господарства (хліб, худоба) надходять у розпорядження чоловіка і йдуть на податки, на покращання господарства, жонаті, але не відділені сини нічого не отримують, їх прибутки йдуть у загальну касу. Прибутки з жіночого господарства (птиця, молоко) надходять у розпорядження жінки і йдуть на мілкі витрати" [26].

Це положення доводять і дані етнографічного аналізу. Перехід від роду чи первісної общини до сусідської проходить традиційно через сімейну общину, причому визначне значення мали господарські осередки-двори [27].

В умовах дрібного виробництва, коли саме володіння землею є головною умовою привласнення продукту праці, єдиною формою земельної власності є вільна власність селян, які самостійно ведуть своє господарство. Але з розвитком феодальних відносин дрібне господарство, чи те, що ми називаємо сімейною общиною, занепадає. У цих умовах селянин починає відчайдушно захищати закріплені звичаєвим правом свої права на земельні наділи.

Сама по собі земля не мала цінності, вона отримала її лише при можливості обробки.

Тому в давні часи не було передачі землі в оренду, в оренду здавалася не земля, а худоба, землеробні знаряддя, справжня вартість виникає при достатності робочих рук.

Виникнення справжньої міцності у відношенні особи до землі було обумовлене обробкою землі, а умовою її придбання було фізичне заволодіння, пусті землі, які не мали ціни внаслідок обробки, отримують значення особистої приналежності людини [28].

Потрібно підкреслити, що поряд з даруванням, передачею землі у спадок, заволодіння і давність були первинними засобами отримання права власності на землю за звичаєвим правом.

Заволодіння було одностороннім актом, у якому виявлялася воля особи, що бажала придбати землю, яка нікому не належала.

В. Завігнєвич відзначає, що за звичаєвим правом України майже до XIX століття інститут заволодіння мав дві умови: 1) щоб річ була нічия (це відносилось і до землі); 2) щоб той, хто хоче нею володіти, встановив факт свого володіння [29].

Вживання слова володіння, пише Ф.Л. Морошкін, ми зустрічаємо в глибокій давнині, в літописі Нестора у статті про початок Києва. Численність земель і водних просторів створювали всі умови для розвитку сільського господарства*, а так як землі було багато, то власність нерухома, тобто земля була у спільному родовому володінні, і через те насильницькі заволодіння нерухомим повинні були зустрічатися досить рідко, ніж заволодіння рухомим [30].

Немає сумніву, що до часу виникнення Руської Правди вже існувало поняття індивідуальної земельної власності. Норми Руської Правди передбачали дуже високу плату за знищення польової межі (рілейної): "А иже межу переореть любо перетес, то за обиду 12 гривне" [31].

М. Грушевський справедливо зазначає, що тут ми бачимо право власності не тільки на подвір'я, але й на "реальну землю, і це не тільки право власності на землю, що оброблена в даний момент, тобто на працю, вкладену в землю, але і на всяку зайняту землю незалежно від того, підлягає вона в даний момент господарській експлуатації чи ні" (32).

Цікавим є той факт, що у більш ранніх виданнях Руської Правди практично не має постанов, що спрямовані безпосередньо проти заволодіння землею [33]. Пояснити це можна лише тим, що у свідомості народу вкорінилося поняття недоторканності землі, що була у власності сім'ї і тому насильницьке заволодіння вважалося неможливим, а у Правді Ярославичів таке заволодіння передбачає достатньо суворі заходи стягнення, подекуди вони прирівнювались або навіть перевищували покарання за вбивство [34].

Іншими словами, питання про поземельне володіння тісно пов'язане з питанням про суспільний побут народу "... розвиток понять про власність у застосуванні до нерухомості, до землі іде паралельно

* Південні території Київської Русі досягли більших успіхів, ніж північні, у сільськогосподарській діяльності. Цьому сприяли не лише природні умови, але й давні звичаї та традиції, що брали початок з плужної, рілничої обробки землі, особливо в середньодніпровських областях. Седов В.В. Восточные славяне в VI — XIII в.в. — М., — 1982. — С.236.

з історією суспільного права. Всяка зміна у відносинах володаря до землі викликала зміну у суспільних відносинах і навпаки” [35].

Крім заволодіння найбільш розповсюдженим способом отримання права власності за звичаєвим правом була давність, яка ґрунтувалася на безспірному довготривалому володінні. За звичаєвим правом України строк для давності був 10 років. Але, як підкреслює В. Завітневич, у юридичному побуті населення, крім безспірності і давності володіння, велике значення мав і спосіб виникнення права володіння, тобто, якщо у його основі був злочин, то воно не мало строку давності. Однак, як правило, визначити це було надзвичайно важко. За звичаєвим правом України давність володіння як спосіб отримання права власності на землю і інше майно не розповсюджувалося на майно сиріт, якщо воно тим чи іншим чином виявлялося у руках третіх осіб, а також на тих, хто знаходився на військовій службі [36].

У X–XIII ст. в основі володіння був не сам факт володіння, а більша чи менша його тривалість. Такому поняттю володіння відповідає і спосіб його придбання через обробку і давність.

Але зі створенням держави просте заволодіння і володіння уже не є достатніми умовами прав на землю. Отримання прав на землю проходить уже з участю представників держави, оскільки держава вважає всю незайняту землю своєю власністю, виникає реальна необхідність визначити способи придбання права на земельну власність, а також “визначити, як вона виникає, укріплюється, передається у спадок, охороняється і припиняється” [37].

Подальша еволюція поземельних відносин доказує правильність задружно-общинної теорії Ф. Леонтовича і К. Аксакова [38]. Вони визначають зближення верви* Руської Правди з задругою у південних і західних слов’ян. “Роди Нестора можна сприймати саме у розумінні задруг і вервей — общин із сімейним характером ... залишки задруг можна знайти у сучасному побуті простого народу південно-західної Росії” [39].

* Л.В. Черепнин вважав, що на Україні перехід до сільської общини, відомої на півдні під назвою “верви” (на півночі “мир”, “погост”) виник набагато раніше, ніж на півночі Київської Русі, і до X–XII століть землеволодіння верви становило собою компроміс між общинним і приватним (сімейним) землеволодінням. Черепнин Л.В. Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII века). // Вопросы истории. 1953. — №4. — С.48.

Умови сучасного життя призвели до розширення здавна існуючої сімейної задруги, нові соціально-економічні умови призвели до виникнення нових, раніше не існуючих общинних елементів. Верв — це перехідна сходинка до общинних форм життя.

Для того, щоб зрозуміти зміст подальшої еволюції поземельних відносин, необхідно розмежувати два поняття “земельна власність” і “землеволодіння” (на відміну від історичної в юридичній літературі розрізняють ці поняття дуже рідко).

В умовах існування феодальної держави одна і та ж земля знаходиться у власності однієї особи, а володіє нею інша. Власником землі є князь і основна маса землі йому належить на праві тимчасового користування, іншу розподіляє між своїми васалами на тих чи інших умовах, ті ж у свою чергу, розподіляють частину землі між тими, хто залежить безпосередньо від них, виникає складна ієрархія: знизу знаходяться ті, хто безпосередньо обробляє землю, — селяни, а на вершині власник усієї землі — князь.

Досліджуючи державність і право на території України в ранньо-феодальний період, І.А. Греков помічав, що “община і окремі селянські сім’ї мали традиційні права на землю. Однак у розчленованому праві феодальної земельної власності їм діставалося лише право безпосереднього володіння та обмежене право користування. Розпоряджання землею, навіть у питанні її успадкування було обмежене звичаями та правами верховного власника” [40].

Феодальні відносини проіснували на Україні до XX століття, змішування понять “власність” і “володіння”, на наш погляд, проходило, насамперед, в силу того, що у конкретних соціально-економічних умовах одне чи інше поняття застосовувалися в залежності від реальної економічної необхідності.

У період виникнення державності селянському володінню, заснованому на факті (як уже було сказано вище, ступінь затраченої праці визначав ступінь володіння), поступово протиставляється володінню, яке визнане зі сторони держави і вже є власністю.

У X — XIII ст. селянська община здійснювала право колективного володіння на неподільні землі, як соціальна організація, турбувалася про захист своїх членів та про їх власність у конфліктах з державою, сусідніми общинами, реалізовувала норми звичаєвого права.

Общинне володіння землею було невідгідне привілейованим

станам, оскільки заважало зосередженню у їхніх руках земельної власності.

Однак подальший розвиток феодальних відносин не міг відбутися без існування вільного селянського землеволодіння. Феодальна ієрархічна власність включала землеволодіння селян і общини не лише при збереженні ними особистої свободи, але і при втраті її" [41].

Таким чином, у процесі історичного розвитку виникло і еволюціонувало право селян і феодала на одну і ту ж землю.

Змішування понять "володіння" і "власність" полягало, на наш погляд, в існуванні двох взаємно обмежуючих прав на землю: права володіння землею селян, закріпленого нормами звичаєвого права, а пізніше і державою, і права власності на землю, що належала феодалам.

Говорячи про еволюцію поземельних відносин, ми не випадково переважно зупинилися на дослідженні виникнення понять "володіння" і "власність".

У юридичній свідомості народу, виробленій самим життям, протягом всієї історії України, саме ці поняття визначали сутність поземельних відносин, від яких в результаті залежала його доля.

Література

1. Явич Л.С. Диалектика формы и содержания в праве // Философские проблемы государства и права. — Л., 1970. — С.27.
2. Чижов-Метла Н. Обычай и закон как формы права // Юридический вестник. — 1878. — №8. — С.43.
3. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб, 1903. — С.4.
4. Черниловский З.М. Русская Правда в свете других славянских судебных // Древняя Русь. — М., 1984. — С.12.; Кузьмин А.Г. Об истоках древнерусского права // Советское государство и право. — 1985. — №2. — С.111.
5. Ефименко П.О. Первобытное общество. — К., 1953. — С.11, 17; Гальперин Г.Б. Древнерусское право. — Л., 1979. — С.27.
6. Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М., 1971. — С.97.
7. Хачатуров Р.Л. Становление права (на материалах Киевской Руси). — Тбилиси, 1988. — С.89.
8. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб, 1903. — С.5.
9. Бобчев С.С. Обычай и закон. — СПб, 1906. — С.15.
10. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб, 1903. — С.19.
11. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб, 1903. — С.27.

12. Зимин А.А. Феодальная государственность и Русская Правда. Исторические записки. — 1965. — №6-7. — С.231.
13. Свердлов М.Б. От Закона Русского к Русской Правде. — М., 1988. — С.71.
14. Хачатуров Р.Л. Становление древнерусского права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — К., 1988. — С.26.
15. Мэн Г.С. Древний закон и обычай. — М., 1844. — С.17.
16. Дорошенко Д. Нариси історії України. — Мюнхен; К., 1992. — Т.1. — С.73.
17. Свод Законов Российской империи. — 2-е изд. — СПб, 1832-1833. — Т.10. — Ч.1-С.423.
18. Новицкий И.Б. Основы Римского гражданского права. — М., 1972. — С.121.
19. Товстоліс М. Спільна власність за звичаєвим правом України. Праці комісії для виучування звичаєвого права України. — К.: ВУАН, 1928. — Вип.2. — №8. — С.19.
20. Там само. — С.19-20.
21. Энгельман А.О приобретении права собственности на землю по русскому праву. — СПб, 1859. — С.8-16.
22. Блюменфельд Г.Ф. К вопросу о землевладении в древней Руси Записки императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1884. — Т.39-С.306-307.
23. Владимирский-Буданов М.Ф. Хрестоматия по истории русского права. — 3-е изд. — К., 1885. — Вып.1. — Ст.105 Русской Правды.
24. Аксаков К. Московский сборник. — М., 1852. — Т.1. — С.139.
25. Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву обычному и брачному. — СПб, 1879. — С.61.
26. Ганенко М. Степь Херсонский беллетристический сборник. — СПб, 1886. — С.14-15.
27. Семенов Ю.И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община. — В кн. Становление классового государства. — М., 1976. — С.76.
28. Гладков. О влиянии общественного состояния частных лиц на право поземельной их собственности по древнему русскому законодательству. — М., 1855. — С.6.
29. Завітневич В. Первісні способи набування права власності за звичаєвим правом с. Замість на Прилуччині. Праці комісії для виучування звичаєвого права України. — К.: ВУАН, 1928. — Вип.2. — №8. — С.118.
30. Морошкин Ф.Л. О владении по началам российского законодательства. — М., 1873. — С.90.
31. Русская Правда (краткая редакция). История государства и права СССР. Сборник документов. — М., 1968. — Ч.1. — С.51.
32. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т.3. — С.341.
33. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. — М., 1953.
34. Там же.
35. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. — СПб, 1848. — С.2.
36. Завітневич В. Первісні способи набування права власності за звичаєвим правом с. Замість на Прилуччині. Праці комісії для виучування звичаєвого права України. — К.: ВУАН, 1928. — Вип.2. — №8. — С.119.
37. Лакиер А.О вотчинах и поместьях. — СПб, 1848. — С.2.
38. Леонтович Ф.И. О значении верви сравнительно с задругой // Жур-

нал Министерства народного просвещения. — Апрель. — 1867. — С.19.; Ак-
саков К. // Московский сборник. — М., 1852. — Т.1. — С.139-140.

39. Леонтович Ф.И. О значении верви сравнительно с задругой // Жур-
нал Министерства народного просвещения. — Апрель. — 1867. — С.19.

40. Греков И.А. Государственность и право на территории УССР в ран-
нефеодальный период. — Одесса, 1966. — С.30-31.

41. Свердлов М.Б. Генезис феодальной земельной собственности в Древ-
ней Руси // Вопросы истории. — 1978. — №8. — С.51.